

Hass, Ludwik

Wpływy ugrupowań politycznych wśród ludności woj. warszawskiego w drugiej połowie lat dwudziestych : w świetle wyborów sejmowych : część II

Rocznik Mazowiecki 6, 147-169

1976

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

LUDWIK HASS

WPLYWY UGRUPOWAŃ POLITYCZNYCH
WŚRÓD LUDNOŚCI WOJ. WARSZAWSKIEGO
W DRUGIEJ POŁOWIE LAT DWUDZIESTYCH
(w świetle wyborów sejmowych)

Część II *

III. Wybory sejmowe 1930 r.

Kolejne wybory zostały rozpisane w sytuacji kryzysu ustrojowego, jakim był wyraźny i trwały konflikt między zmierzającą rozbieżnymi drogami większością władzy ustawodawczej a skupioną w rękę kierowniczej ekipy obozu sanacyjnego władzą wykonawczą. W dwa miesiące po centralnej demonstracji politycznej sprzymierzonych ze sobą po raz pierwszy od wielu lat sześciu opozycyjnych ugrupowań centrum i umiarkowanej lewicy (ChD, NPR, PSL „Piast”, PSL „Wyzwolenie”, SCh, PPS), krakowskim kongresie Centrolewu (29 VI 1930), prezydent RP orędziem z 30 VIII 1930 r. rozwiązał na 3 lata przed upływem normalnej ich kadencji obie izby ustawodawcze. Jako powód podał konieczność naprawy ustroju państwowego, do czego rozwiązane okazały się niezdolne. Wybory do sejmu zostały wyznaczone na 16 listopada, do senatu na 23 listopada 1930 r.⁴⁷ Ich celem miało być zatem wyłonienie izb ustawodawczych zdolnych do przeprowadzenia reformy konstytucyjnej. W konkretnej sytuacji było to równoznaczne z przystosowaniem porządku prawnego do przybierającego coraz wyraźniejsze kształty nowego, pomajowego systemu politycznego.

Wybory miały być przeprowadzone na podstawie formalnie nadal obowiązującej demokratycznej ordynacji wyborczej z 1922 r. Wynik ich jed-

* Część I zob. „Rocznik Mazowiecki”, t. V, 1974, s. 298—339.

⁴⁷ Orędzie prezydenta RP z 30 VIII 1930 r. w sprawie rozwiązania Sejmu i Senatu. „Monitor Polski”, 31 VIII 1930, nr 200, poz. 284; Zarządzenie prezydenta RP z 30 VIII 1930 r. o wyborach do Sejmu i Senatu. „Dziennik Ustaw RP” 1930, nr 61, poz. 492.

nak zależał od sposobu, w jaki postanowienia tej ordynacji zrealizuje administracja. Wstępną, niedwuznaczną prognozą klimatu, w jakim odbywać się będzie listopadowa konfrontacja polityczna, stało się nieoczekiwane aresztowanie 10 września grupy byłych posłów opozycyjnych i osadzenie ich w twierdzy wojskowej w Brześciu. W dwa tygodnie później J. Piłsudski stanął na czele rządu, co było przez opinię publiczną trafnie zrozumiane jako zapowiedź stosowania twardej ręki wobec przeciwników politycznych. Rzeczywiście też minister spraw wewnętrznych gen. Felicjan Składkowski zlecił starostom, by użyli wszystkich swoich możliwości dla zapewnienia zwycięstwa liście rządowej⁴⁸. Administracja zastosowała więc wobec list opozycyjnych system różnorodnych szykan i represji. Przede wszystkim utrudniała im agitację, odcinała możliwości docierania do tzw. niezdecydowanego wyborcy⁴⁹. Jedną z form nacisku na wyborców, zwłaszcza na grupy uzależnione od administracji państwowej, stała się propaganda jawnego oddawania głosów. Wprawdzie naruszało to ustawową tajność aktu wyborczego, jednak zastosowane przez generalnego komisarza wyborczego, sędziego Stanisława Giżyckiego, kazuistyczne wyjaśnienie odpowiednich przepisów z przeszkodą tą dało sobie radę⁵⁰.

Istotnym też dla przebiegu całej kampanii przedwyborczej i samych wyborów momentem było to, że rozpisanie wyborów nastąpiło zupełnie nieoczekiwanie, w chwili kiedy stronnictwa opozycyjne były do nich zupełnie nie przygotowane.

a) Listy i programy

Obóz prorządowy wystąpił — podobnie jak w 1928 r. — pod nazwą BBWR. Nowością było, że pierwsze miejsce na jego liście państwowej sejmowej i senackiej zajmował Józef Piłsudski. Fakt ten nadawał liście

⁴⁸ Wypowiedź Składkowskiego: „Ponieważ uważam, że najlepszą drogą wiodącą nas w przyszłość jest ta, którą prowadzi Polskę marszałek Piłsudski, więc postanowiłem i poleciłem starostom wszelkimi legalnymi środkami doprowadzić do tego, by zatriumfowała idea marszałka Piłsudskiego”, w: „Warszawska Informacja Prasowa”, 5 III 1931, nr 10, s. 124.

⁴⁹ Por. Reskrypt MSW, LPP 32/30, wyb. z 15 IX 1930 r. w sprawie przemówień opozycyjnych na wiecach, przytoczony w poufnym piśmie wojewody kieleckiego z 22 IX 1930, RHP Katowice, I B/15.

⁵⁰ Generalny komisarz wyborczy wyjaśnił: „Zakazu zaś ujawniania przez wyborcę zamiaru głosowania na rzecz jakiegokolwiek określonej listy ordynacja wyborcza nie zawiera i nie można uważać za pogwałcenie zasady tajności wyborów, gdy wyborca, oświadczając głośno, że oddaje głos na pewną listę, w dalszym ciągu wykona przepisy art. 70 do 73 ordynacji wyborczej”, tj. kartkę z nrem listy włoży do koperty i wrzuci do urny. Instrukcja generalnego komisarza wyborczego o tajności wyborów. „Gazeta Polska”, 11 XI 1930, nr 30, s. 4. Propaganda sanacyjna argumentowała, że tajność głosowania jest przywilejem obywatela, a nie obowiązkiem czy przymusem. O przymus tajności — czyli figle mądrości opozycyjnej, tamże, 14 XI 1930, nr 313, s. 2.

charakter niejako oficjalno-rządowy, co przypominało do pewnego stopnia sytuację z wyborów sejmowych w styczniu 1919 r., kiedy w Warszawie na pierwszym miejscu listy bloku nacjonalistyczno-klerykalnego znajdował się ówczesny premier, Ignacy Paderewski. Niemal lakoniczna platforma wyborcza listy rządowej koncentrowała się wokół nowej, przyszłej konstytucji. Centralnym hasłem było: „Chcemy mieć prawa, które by siłę państwa wzmacniały i potęgowały”. Towarzyszyły temu bardziej konkretne zapowiedzi: „ — — postanawiamy: wypowiedzieć zdecydowaną walkę zakłamanemu partyjnictwu, wyteńczyć nasze siły, by przekonać społeczeństwo, że ma ono obowiązek dopomóc marszałkowi w jego usiłowaniach uporządkowania państwa” itd.⁵¹ Lista BBWR wystąpiła do walki wyborczej we wszystkich 6 okręgach województwa. Opowiedziały się za nią liczne organizacje urzędnicze, społeczne, m.in. kupieckie i rzemieślnicze, w tym również takie, które jeszcze w 1928 r. popierały endecję. Rozwinęła też lista prorządowa olbrzymią kampanię wiecową, np. w niedzielę 5 października, więc na długo jeszcze przed kulminacyjnym punktem całej akcji odbyły się w województwie 93 wiece. Wbrew wieloletniej tradycji nie dopuszczano na nich do głosu przeciwników, wręcz siłą usuwano ich⁵². Agitacja BBWR nastawiona tu była, podobnie jak w całej Polsce, przede wszystkim na złamanie lub chociażby uszczuplenie wpływów stronnictw Centrolewu.

To porozumienie międzypartyjne, z którego wycofała się chadecja, wystąpiło obecnie pod patetyczną i wielce długą nazwą: „Związek Obrony Prawa i Wolności Ludu Stronnictw Centrolewu: Polska Partia Socjalistyczna, Polskie Stronictwo Ludowe «Wyzwolenie», Stronictwo Chłopskie, Polskie Stronictwo Ludowe «Piast» i Narodowa Partia Robotnicza”. Jego 14-punktowy program wyborczy obiecywał w przypadku zwycięstwa „energiczną walkę z katastrofą gospodarczą i klęską bezrobocia” oraz „pracę nad podniesieniem dobrobytu ludności pracującej wsi i miast” i bliżej nie sprecyzowaną „naprawę ustroju rolnego”. Dalsze, nieco bardziej konkretne sformułowania mówiły o reformie podatkowej, ustawodawstwie społecznym, kontroli nad działalnością karteli i oszczędniejszym budżecie państwa. Znalazły się też zapowiedzi rozbudowy szkolnictwa, pomocy dla spółdzielczości itp. Kwestie ustrojowe potraktowano nader skromnie — sprowadzono je do postulatu demokratycznego samorządu terytorialnego i ubezpieczeniowego. Wyborców wezwano „Do walki o sejm twórczej pracy! Do walki o sejm sądu i sprawiedliwej kary! Do walki o rząd zaufania Narodu”⁵³. Względna łągodność i pewna enigmatyczność bezpośredniego

⁵¹ Chcemy mieć prawa, które by siłę państwa wzmacniały i potęgowały. „Gazeta Polska”, 1 XI 1930, nr 301, s. 1.

⁵² Zgromadzenia na terenie woj. warszawskiego, tamże, 6 X 1930, nr 275, s. 1.

⁵³ Do Społeczeństwa! „Wyzwolenie”, 21 IX 1930, nr 43, s. 1—2.

apelu do wyborców może być tłumaczona chęcią zachowania legalności i uniknięcia konfiskaty. Natomiast społecznie ograniczony charakter konkretnych zapowiedzi reform był wyrazem kompromisu między ugrupowaniami o rozbieżnych tendencjach społecznych. Jedyne poważniejsze oparcie organizacyjne w terenie miał Centrolew w oddziałach klasowych związków zawodowych.

Drugi przeciwnik obozu rządowego, Stronnictwo Narodowe, wysunęło jeszcze mniej konkretne hasła — wzywało „do walki o honor narodu, o poszanowanie prawa, o zasady katolickie w życiu publicznym, o oszczędną i celową gospodarkę państwową”⁵⁴. Zgłoszona przezeń „Lista Narodowa” wzięła udział w wyborach tylko w 5 okręgach, została bowiem unieważniona w okręgu wyborczym nr 9. Samodzielnie stanęła tym razem do walki chadecja. W terenie opierała się na znajdujących się pod jej wpływem chrześcijańskich związkach zawodowych oraz nielicznych organizacjach społecznych w rodzaju Katolickiego Związku Kobiet. Jej lista — Katolicki Blok Ludowy — wystawiła kandydatów w 4 okręgach (nr nr 2, 10, 11, 12).

Monarchiści, niezrażeni poprzednią klęską, kandydowali w okręgu wyborczym nr 2 i nr 8; w okręgu nr 9 została ich lista unieważniona. Po raz pierwszy miała dokonać przeglądu swoich sił PPS dawna Frakcja Rewolucyjna (PPSdFR). Partia ta, utworzona jesienią 1928 r. przez rozłamową grupę w PPS, łączyła formalnie wyznawane zasady socjalistyczne z pełnym poparciem dla obozu rządowego. Nie zgłosiła kandydatów jedynie w okręgu nr 9. Pod wpływem nacisków administracyjnych niewielkie grupy miejscowych działaczy stronnictw ludowych wypowiedziały się przeciwko Centrolewowi i zgłosiły prorządowe lokalne listy ludowe w okręgu nr 2, nr 9 i nr 10.

KPP wystąpiła tym razem pod nazwą „Jedność Robotniczo-Chłopska”. Równocześnie — wzorem poprzednich wyborów — zgłoszono jako „zapasowe” listy PPS Lewicy i Zjednoczenia Lewicy Chłopskiej „Samopomoc”. Wszystkie trzy platformy wyborcze, politycznie identyczne, atakowały z równą siłą i zaciętością BBWR, Centrolew oraz pozostałe ugrupowania, z żydowskimi socjalistycznymi włącznie, określając je jako siły zmierzające do sfaszycowania społeczeństwa w imię interesów burżuazji; wskazywały też na rewolucję jako jedyną drogę wyjścia z ogarniającego świat kapitalistyczny kryzysu gospodarczego. Wszelkie wyborcze materiały agitacyjne ugrupowań lewicy rewolucyjnej, łącznie z ich platformami wyborczymi, zostały skonfiskowane. Ponadto w okręgu wyborczym nr 8 unieważniono wszystkie ich listy kandydatów, natomiast w pozostałych pięciu okręgach zostały one dopuszczone do udziału w wyborach.

Poważne w porównaniu z poprzednimi wyborami zmiany zaznaczyły

⁵⁴ Do wyborców listy narodowej nr 4. „Gazeta Warszawska”, 15 IX 1930, nr 331B, s. 1.

się wśród mniejszości narodowych. Tym razem nie doszło do utworzenia bloku mniejszościowego. Niemcy zgłosili listę w okręgu wrocławskim (nr 10), została jednak unieważniona. Żydowski partnerzy dawnego bloku, przeważnie ugrupowania syjonistyczne, wystąpiły z listą „Blok Obrony Praw Narodowości Żydowskiej w Polsce”. Wysuwała ona hasła „polityki samodzielności” i „polityki walki” o prawa narodowe Żydów jako mniejszości narodowej. Równocześnie ostro zwalczała wszystkie ugrupowania niesyjonistyczne, które opowiadały się za współdziałaniem z obozem rządzącym oraz koła żydowskie wyraźnie angażujące się po stronie BBWR. Blok Obrony stanął do wyborów w trzech okręgach (nr nr 2, 8, 9), zrezygnował z udziału w nich w okręgu nr 10, w dwu pozostałych zaś były jego listy unieważnione. Aguda (ugrupowanie Żydów religijnych), folkiści oraz organizacja drobnych kupców utworzyły „Ogólno-Żydowski Narodowy Blok Gospodarczy”, który stał na stanowisku ścisłej współpracy z BBWR na terenie parlamentarnym w sprawach ogólnopolskich. Zagadnienia zaś dotyczące społeczności żydowskiej chciał rozwiązywać w porozumieniu z tym ugrupowaniem. Przedstawiciele „Bloku Gospodarczego” nie kandydowali jedynie w okręgu nr 11. Bund zawarł porozumienie wyborcze ze znacznie od siebie słabszą Niezależną Socjalistyczną Partią Pracy, która skupiała robotników polskich i żydowskich, oraz z Poalej Syjon Prawicą. Ich wspólna lista — „Blok Lewicy Socjalistycznej” — brała udział w wyborach w całym województwie. Samodzielnie natomiast, wzorem poprzednich wyborów, wystąpiła Poalej Syjon Lewica. Zgłosiła kandydatów we wszystkich okręgach, jednak w dwu (nr 8 i nr 12) jej listy zostały unieważnione.

b) Frekwencja wyborcza

Liczba uprawnionych do głosowania zwiększyła się w porównaniu z poprzednimi wyborami sejmowymi o 65,0 tys. osób, natomiast do urn wyborczych stawiło się 37,9 tys. osób, mniej niż w 1928 r. Było to zjawisko dotąd w woj. warszawskim nie notowane.

Spośród uprawnionych do udziału w akcie wyborczym skorzystało ze swego prawa 76,8% w miejscowościach wiejskich i 76,7% w skupiskach ludności miejskiej. To zrównanie się aktywności wyborczej obu kategorii wyborców było wynikiem kilkupunktowego spadku frekwencji (tab. 10), większego na terenach wiejskich. Regres ten, acz nierównomierny na poszczególnych terenach i w poszczególnych powiatach, był w województwie zjawiskiem powszechnym. Z ogólnej reguły wyłamały się jedynie wiejskie tereny pow. makowskiego oraz aglomeracje miejskie w pow. ciechanowskim. Stanowiły one jednak tylko drobne enklawy, obejmujące 2—3% ogółu wyborców. Na ogół zainteresowanie wyborami, mimo że do udziału w nich nawoływały wszystkie ugrupowania polityczne, tak znacznie zmniej-

szyło się, nie tylko zresztą w porównaniu z rekordowym w 1928 r., że frekwencja spadła zarówno na wsi, jak i w miastach poniżej poziomu ze stycznia 1919 r. Mimo to nadal jeszcze aktywność wyborców wiejskich z woj. warszawskiego wyprzedzała o 2,2 punktu takową z czterech pozostałych województw Polski centralnej, gdzie wynosiła 74,6%. Jej spadek był w nich mniejszy (7,0 punktów). Frekwencja miejska natomiast w warszawskim i pozostałych (bez 4 największych miast) była niemal jednakowa (76,8% w czterech woj.), dzięki mniejszemu w ostatnich spadkowi (3,6 punktu).

Na terenie woj. warszawskiego nie występowały żadne wyraźne zależności między zmniejszeniem się zainteresowania wyborami a określonymi grupami społecznymi. Widocznie proces obojętnienia politycznego obejmował, możliwe że w różnym stopniu, odłamy wszystkich klas i warstw. Był chyba przede wszystkim wyrazem niewiary w możliwość zmiany istniejących stosunków politycznych za pomocą kartki wyborczej, wyrażał się zatem w nim kryzys polskiego parlamentaryzmu. Na rozmiary spadku frekwencji wyborczej wywarły ponadto wpływ, raczej jednak niewielki, okoliczności natury lokalnej, mianowicie unieważnienie w okręgu wyborczym nr 9 (powiaty: płocki, płoński, rypiński i sierpecki) listy Stronnictwa Narodowego oraz w okręgu nr 10 (powiaty włocławski i nieszawski) listy niemieckiej mniejszości narodowej.

Powszechny wzrost absencji wyborczej na wsi nie przyczynił się jednak do wyrównania frekwencji na poszczególnych terenach, wręcz przeciwnie — w porównaniu z 1928 r. pogłębiło się jej zróżnicowanie. Różnica pomiędzy frekwencją w tradycyjnie najaktywniejszej strefie wielkiego rolnictwa a regionem podstołecznym (najmniej aktywnym) wzrosła z 10,1 punktu do 13,9, pomiędzy nadal zaś pod tym względem rekordowym powiatem kutnowskim i nie ustępującym z ostatniego miejsca warszawskim — z 16,2 do 25,1 punktu. Również w obrębie powiatów jednego regionu zwiększyły się różnice frekwencji. W strefie wielkiego rolnictwa różnica między skrajnymi wskaźnikami prawie że potroiła się — z 4,5 punktu w 1928 r. do 12,8 w 1930 r.; w strefie drobnego rolnictwa równała się 12,8 punktu (1928 r. — 7,4). Jedynie w regionie podstołecznym nieznacznie się nawet zmniejszyła — z 10,2 do 10,0 punktów.

Spśród większych miast województwa największy spadek frekwencji nastąpił we Włocławku, z 73,5% do 65,7% (wskaźnik 0,89), najmniejszy w Grodzisku — z 76,6% do 75,1% (wskaźnik 0,9). Sytuacja w obu miejscowościach nie wykazywała różnic zasadniczych; na poziom frekwencji wpływały zatem, podobnie jak i w innych miejscowościach, w tym również wiejskich — w dużym stopniu okoliczności lokalne.

Zarówno na wsi, jak i w miastach — mimo mniejszej ilości uczestników aktu wyborczego — zwiększyła się liczba i odpowiednio odsetek unie-

ważnionych głosów, w pierwszym przypadku z 26,5 tys. (3,6%) do 30,6 tys. (4,5%), w drugim z 4,8 tys. (2,0%) do 8,4 tys. (3,5%). Zupełnie inna była tym razem wymowa owych głosów. W 1928 r. dominowały wśród nich głosy demonstracyjnie oddane na listy unieważnione, zatem głosy osób w pełni zdających sobie sprawę z tego, że ich zachowanie, przynajmniej bezpośrednio, nie przyczyni się do wyboru takiego czy innego posła. Po potrąceniu tego rodzaju głosów unieważnienia stanowiły 0,6% wszystkich głosów, zatem niewiele odbiegały np. od wyników w 1922 r. (0,4%), kiedy takich problemów nie było. Natomiast obecnie spośród ogólnej ilości 38,9 tys. głosów unieważnionych ok. 12,0 tys. przypadało na wyborców demonstracyjnie popierających w okręgu wyborczym nr 9 unieważnioną listę Stronnictwa Narodowego⁵⁵, 6,9 tys. zaś przypuszczalnie oddano w okręgu nr 10 na unieważnioną listę niemiecką⁵⁶. Zdecydowana większość spośród pozostałych 20,0 tys. głosów unieważnionych (2,2% wszystkich głosów) to głosy oddane na jedną z list opozycyjnych⁵⁷. Ich wyeliminowanie przez komisje wyborcze z wyników głosowania miało przyczynić się do sukcesu listy BBWR.

c) Wyniki głosowania

Główną cechą wyników głosowania w 1930 r. było powszechne zwiększenie się ilości głosów oddanych na BBWR. W miejscowościach wiejskich uzyskała ta lista rządowa więcej o 86,0 tys. głosów, zatem przyrost o 73,8% w stosunku do poprzednich wyników. Największy sukces osiągnęła w strefie wielkiego rolnictwa, gdzie podwoiła się liczba jej sympatyków, o 4/5 wzrosła w strefie drobnego rolnictwa, natomiast w regionie podstołecznym tylko o 2/5. Jej stan posiadania na wsi zwiększył się z 16,1% do 30,2% (wskaźnik 1,87). Mimo to nie udało się jej wysunąć na pierwsze miejsce — wyprzedzał Centrolew z 39,8% głosów. Za BBWR opowiedziała się absolutna większość uczestników aktu wyborczego jedynie w pow. warszawskim (53,4%), blisko było do tego w błońskim (49,4%), poparcie względnej większości uzyskał jedynie w radzymańskim. Zatem najsilniejsze pozycje miał, tak zresztą jak i poprzednio, w regionie podstołecznym. Druga pod tym względem była strefa wielkiego rolnictwa, w niej najbardziej umocnił się w pow. kutnowskim (1928 — 10,6%; 1930 — 35,7%; wskaźnik 3,37). Naj-

⁵⁵ Wybory w okręgu plockim. „Dziennik Płocki”, 18 XI 1930, nr 270, s. 1.

⁵⁶ Szacunek autorski. Zabrakło podstaw do szacunkowego określenia liczby głosów demonstracyjnie oddanych w okręgu wyborczym nr 8 na listę komunistyczną. W 1928 r. padło na nią 2,2 tys. głosów (wieś — 0,5; miasto — 1,7).

⁵⁷ Np. komisja wyborcza w okręgu nr 12 uznała za nieważne te karty do głosowania listy Stronnictwa Narodowego, które były pisane ręcznie na papierze liniowym. Charakterystyczne dokumenty. „Gazeta Warszawska”, 22 XI 1930, nr 338A, s. 1.

mniej objęte jego wpływami były powiaty makowski ((11,7%) i pułtuski (16,1%), strefy drobnego rolnictwa. Nowe głosy to przede wszystkim dawni sympatycy stronnictw ludowych i PPS.

Lista Centrolewu okazała się wprawdzie na terenach wiejskich największą siłą polityczną, jednak w zestawieniu z ilością głosów uzyskanych w 1928 r. przez ugrupowania w skład tej koalicji wchodzące, poniosła straty rządu 170 tys. głosów⁵⁸. Absolutnie, a prawdopodobnie również względnie, największe były one w strefie drobnego rolnictwa. Spośród wyborców, którzy nie dotrzykali wierności tej liście, część zobojętniała wyborczo (w dużym stopniu chyba również politycznie), część głosowała obecnie na prosanacyjne grupy rozłamowe stronnictw Centrolewu (ok. 16 tys. osób), inni poparli kandydatów rządowych. Jakaś część dawnej klienteli politycznej owych stronnictw, i to część przypuszczalnie niebagatelna — zwłaszcza w strefie drobnego rolnictwa — opowiedziała się teraz za nacjonalistyczną prawicą. Tradycyjna domena PPS i ruchu ludowego, strefa wielkiego rolnictwa i tym razem nie zawiodła. Tu bowiem lista Centrolewu miała za sobą względną wprawdzie (48,4%), lecz bliską do absolutnej, większość głosujących. W jednym tylko powiecie ciechanowskim lista ta znalazła się na drugim miejscu po Stronnictwie Narodowym, natomiast w płockim miała za sobą 56,6% uczestników aktu wyborczego⁵⁹, a we wrocławskim nawet 59,3%. Słabszą względną większość osiągnął Centrolew w strefie drobnego rolnictwa, gdzie w powiatach gostynińskim i łowickim (łącznie wziętych) oraz w sochaczewskim miał absolutną większość (57,2% i 50,4%), względną zaś w pięciu dalszych (pułtuski, mińskomazowiecki, skierniewicki, rawski, grójecki). Ze wszystkich powiatów województwa najmniejsze poparcie znalazł w warszawskim (16,4%) i błońskim (23,0%).

Trzecie duże ugrupowanie polityczne, Stronnictwo Narodowe, jedyne spośród stronnictw opozycyjnych, osiągnęło — jak na warunki tej kampanii wyborczej — imponujący sukces. Liczba jego sympatyków zwiększyła się w porównaniu z poprzednimi wyborami o ok. 50 tys., tj. o ponad 50%⁶⁰, z tego w strefie drobnego rolnictwa o 38,3 tys. (przyrost 79,7%) i 3,2 tys. (17,5%) w regionie podstołecznym. We wszystkich powiatach po-

⁵⁸ Straty Centrolewu nie dają się ściśle określić, gdyż wchodzący w jego skład „Piast” w 1928 r. wystawił wspólną listę z chadecją.

⁵⁹ Na wynik ten w pow. płockim częściowo wpłynąć mogło unieważnienie listy endeckiej i brak chadeckiej; w 1928 r. na obie listy łącznie z „Piastem” oddano 4,9 głosów, w 1930 r. na unieważnioną endecką — 1,0 tys.

⁶⁰ Przyrost głosów endecji nie daje się ściśle obliczyć, gdyż w 1928 r. w okręgu wyborczym nr 10 wystawiła wspólną listę z chadecją i „Piastem”, na którą w miejscowościach wiejskich padło 12,2 tys. głosów.

Na w pełni porównywalnych terenach wiejskich województwa, tj. bez okręgu wyborczego nr 10 i okręgu wyborczego nr 9 (w 1930 r. głosowanie demonstracyjne) — zebrała endecja w 1928 r. 75 399 głosów, w 1930 r. 121 941 (wskaźnik 1,62).

Tabela 10

Udział ludności woj. warszawskiego w wyborach sejmowych 1930 r.

Wyszczególnienie	Ludność wiejska						Ludność miejska						W porównaniu z 1928 r.			
	Uprawn.		Głosowało		Unieważn.		Głosowało		Unieważn.		Głosów ważnych		Wieś		Miasto	
	Uprawn.	%	Głosowało	%	Głosów	%	Uprawn.	%	Głosowało	%	Głosów	%	Różnica w pkt.	1928 = 100	Różnica w pkt.	1928 = 100
Włocławek	32 388	26 559	82,0	1 214	4,6	25 345	43 554	30 600	70,3	1 182	3,9	29 418	7,3	91,8	7,5	90,4
Kutno	33 919	29 816	87,9	261	0,9	29 555	18 944	15 728	83,0	205	1,3	15 823	2,5	97,2	4,0	95,4
Płock	42 653	32 792	76,9	1 135	3,5	31 657	21 480	15 100	70,3	731	4,8	14 369	9,0	89,6	14,6	82,8
Nieszawa	42 831	34 026	79,3	2 407	7,1	31 619	10 545	8 311	78,8	174	2,1	8 137	9,4	89,4	2,5	96,9
Płońsk	33 486	25 832	77,4	3 223	12,4	22 709	5 430	4 336	79,9	234	5,4	4 102	10,2	88,4	7,7	91,2
Ciechanów	29 865	22 609	75,7	212	0,9	22 397	7 062	5 867	85,1	463	7,9	5 404	7,6	90,9	6,7	108,8
Lipno, Rypin i Sierpc	101 989	82 590	81,0	9 203	11,1	73 387	22 900	20 179	88,1	1 714	8,5	18 465	7,9	91,1	1,8	98,0
Strefa wielkiego rolnictwa	317 131	254 324	80,2	17 655	6,9	236 669	129 925	100 121	77,1	4 703	4,7	95 418	7,8	91,1	6,0	92,8
Mława	38 211	31 821	83,3	4 265	13,4	27 556	9 573	7 715	80,6	156	2,0	7 559	5,2	94,1	2,4	97,1
Sochaczew	30 599	24 971	81,6	1 135	4,4	23 836	5 457	3 915	71,7	10	0,3	3 905	6,1	93,0	13,7	84,0
Grójec	48 332	36 846	76,2	1 888	0,5	36 658	14 145	11 504	81,3	784	6,8	10 720	10,0	88,4	3,6	95,8
Gostynin i Łowicz	74 690	63 400	84,9	1 980	3,1	61 420	16 487	13 768	83,5	341	2,5	13 427	4,7	94,8	3,7	95,8
Pułtusk	36 628	28 038	76,5	1 339	0,5	27 899	20 589	16 596	80,6	828	5,0	15 768	9,5	89,0	2,7	96,8
Przasnysz	26 596	20 736	78,0	2 010	9,7	18 726	5 965	4 845	81,2	55	1,2	4 790	5,5	93,4	4,8	94,4
Rawa	35 580	27 036	76,0	508	1,9	26 528	8 089	6 634	82,0	224	3,4	6 410	8,9	89,5	0,2	99,8
Maków	26 413	21 846	82,7	799	3,7	21 047	5 730	4 955	86,5	288	5,8	4 667	0,5	100,6	1,3	98,5
Skierniewice	24 291	18 790	77,4	1 29	0,7	18 661	11 240	7 718	68,7	228	3,0	7 490	10,4	88,2	5,5	92,6
Mińsk Mazowiecki	42 299	30 493	72,1	272	0,9	30 221	10 958	8 173	74,6	27	0,3	8 146	12,6	85,1	2,0	97,4
Strefa drobnego rolnictwa	383 639	303 977	79,2	11 425	3,8	292 552	108 233	85 823	79,3	2 941	3,4	82 882	7,3	91,6	3,6	95,7
Warszawa	116 008	72 827	62,8	889	1,2	71 938	33 639	22 534	67,0	127	0,6	22 407	10,7	85,4	5,1	92,9
Błonie	42 649	31 047	72,8	255	0,8	30 792	29 755	23 778	79,9	538	2,3	23 240	10,9	87,0	3,5	95,8
Radzymin	34 417	24 007	69,8	331	1,4	23 676	10 126	6 811	67,3	55	0,8	6 756	13,7	83,6	1,2	98,2
Region podstołeczny	193 074	127 891	66,3	1 475	1,2	126 406	73 520	53 123	72,3	720	1,4	52 403	11,6	85,1	4,1	94,6
Województwo	893 844	686 182	76,8	30 555	4,5	655 627	311 678	239 067	76,7	8 364	3,5	230 703	8,6	89,9	4,8	94,1

Zródło: Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu z dnia 16 i 23 listopada 1930 roku, Warszawa 1935; Statystyka Polski, seria C, z. 4, s. 1-2, 8-14; tab. 3 artykułu.

Wyniki głosowania na terenach wiejskich woj. warszawskiego w wyborach sejmowych 1930 r. (w liczbach absolutnych)

Tabela 11

Powiat	Endecja	Sanacja	Chrześc. Demokr.	PPS d. Fr. Rev.	Centro- lew	Komu- niści	Żyd. prosa- nac.	Ludowe roza- mowe	Inne żyd.	Monar- chiści	Niemcy
Włocławek	4 112	4 150	782	—	15 636	644	—	19	2	—	(1 000)*
Kutno	4 701	10 548	220	424	12 535	1 103	—	—	24	—	—
Płock	(1 000) ^a	9 552	—	733	18 488	73	309	1 019	1 483	—	—
Nieszawa	5 519	8 502	1 494	—	15 862	142	—	56	44	—	(2 100) ^a
Płońsk	(3 000) ^b	8 636	—	753	12 298	73	—	228	721	—	—
Ciechanów	9 004	5 057	—	659	7 085	—	40	—	422	130	—
Lipno, Rypln i Sierpc	4 812 (10 612)	21 323	2 013	806	40 074	709	135	600	2 915	—	(2 500)*
Strefa wielkiego rolnictwa	28 148 (37 948) ^b	67 768	4 509	3 375	121 978	2 744	484	1 922	5 611	130	(5 600)*
Mława	10 909	8 054	—	1 281	6 600	—	245	—	427	40	—
Sochaczew	3 959	6 909	95	356	12 019	487	—	—	11	—	—
Grójec	11 094	11 244	633	54	12 155	833	503	—	142	—	—
Gostynin i Łowicz	12 191	12 535	384	709	35 103	498	—	—	—	—	—
Pułtusk	10 204	4 489	—	784	12 188	—	16	—	211	7	—
Przasnysz	9 009	5 183	—	559	3 775	—	49	—	19	—	—
Rawa	6 626	7 535	40	321	10 157	—	118	—	—	—	—
Maków	11 878	2 471	—	73	6 032	—	248	—	280	65	—
Skiernewice	4 502	6 137	73	187	7 203	559	—	—	—	—	—
Mińsk Mazowiecki	6 030	7 841	314	1 099	12 514	967	726	223	403	104	—
Strefa drobnego rolnictwa	86 402	72 398	1 539	5 423	117 746	5 075	1 905	223	1 493	348	—
Warszawa	11 404	38 404	857	2 746	11 783	3 062	1 212	723	1 498	249	—
Błonie	5 970	15 208	96	1 204	7 063	959	285	—	7	—	—
Radzymin	4 460	8 834	137	116	8 489	410	292	254	378	306	—
Region podstołeczny	21 834	62 446	1 090	4 066	27 335	4 431	1 789	977	1 883	555	—
Województwo	136 384 (146 184) ^b	202 612	7 138	12 864	267 059	12 250	4 178	3 122	8 987	1 033	(5 600)*

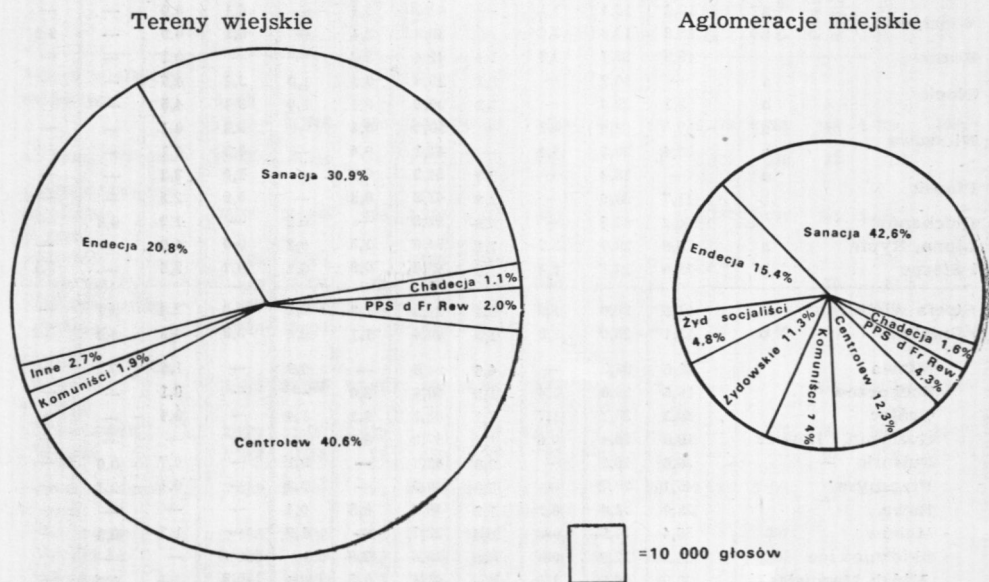
a — ilość głosów unieważnionych.

b — łączna ilość głosów uznanych za ważne i unieważnionych.

Źródło: zob. tab. 10.

prawiły się jego wskaźniki. W strefie drobnego rolnictwa obóz polskiego nacjonalizmu wysunął się na drugie miejsce po Centrolewie, wyprzedził zatem sanację. Miał tu absolutną większość (56,4%) w pow. makowskim, był jej bliski (48,1%) w przasnyskim, względną większością rozporządzał w mławskim (39,6%). W strefie wielkiego rolnictwa, gdzie tradycyjnie już jego wpływy były słabsze niż na innych terenach, odniósł poważny sukces: jedynie w pow. ciechanowskim (wzrost z 21,0% do 40,2%; wskaźnik 1,91). Nikłe natomiast okazały się wpływy Chrześcijańskiej Demokracji. Pewną siłę przedstawiała ona jedynie w pow. lipnowskim, nieszawskim i włocławskim. Jednak i tam zaledwie w kilku gminach zebrała więcej głosów niż endecja ⁶¹.

Na pierwszy rzut oka wydawać się mogło, że w porównaniu z Centrolewem komuniści wyszli z wyborów obronną ręką. Ich straty sięgały 2,1 tys. głosów, co stanowiło 14,7% ilości zebranej w 1928 r., w strefie drobnego rolnictwa zaś osiągnęli nawet przyrost 1,1 tys. głosów. Rzeczywistość:

Ryc. 1. Wyniki głosowania

była jednak inna. W obecnych wyborach została unieważniona lista komunistyczna w okręgu wyborczym nr 8, w którym głosowało na nią poprzednio zaledwie 255 wyborców, natomiast została legalnie dopuszczona do udziału w wyborach w okręgu nr 12, gdzie rozporządzała stosunkowo poważnymi wpływami. W nim w 1928 r. na jej zdelegalizowaną listę padło niespełna tysiąc głosów, obecnie zaś 3,1 tys. Biorąc pod uwagę okoliczność,

⁶¹ Gm. Przedecz (pow. włocławski), Chalin, Czarne, Kłokock i Szpetal (pow. lipnowski).

że na ogół tylko część sympatyków decyduje się na demonstracyjne oddanie głosu na listę unieważnioną, reszta zaś bądź w ogóle wstrzymuje się w takim przypadku od udziału w akcie wyborczym, bądź też głosuje na zbliżone listy legalne, można w odniesieniu do terenów wiejskich okręgu nr 12 mówić z największą ostrożnością o nieznacznym wzroście wpływów lewicy rewolucyjnej. Natomiast w czterech okręgach, w których jej listy w obu kampaniach wyborczych były legalne, liczba głosujących na te listy

Tabela 12

*Wyniki głosowania
na terenach wiejskich woj. warszawskiego w wyborach sejmowych 1930 r.
(w liczbach względnych)*

Powiat		Endecja	Sanacja	Chrześc. Demokr.	PPS d. Fr. Rew.	Centro- lew	Komu- niści	Żyd. prosenac.	Ludowe roziamo- we	Inne żyd.	Monar- chisci	Niemcy
Włocławek	a	16,2	16,4	3,1	—	61,7	2,5	—	0,1	0,0	—	—
	b	15,6	15,8	3,0	—	59,3	2,4	—	0,1	0,0	—	3,8
Kutno	a	15,9	35,7	0,8	1,4	42,4	3,7	—	—	0,1	—	—
	b	—	30,2	—	2,3	58,4	0,2	1,0	3,2	4,7	—	—
Płock	a	3,1	29,3	—	2,2	56,6	0,2	1,0	3,1	4,5	—	—
	b	17,5	26,9	4,7	—	50,2	0,4	—	0,2	0,1	—	—
Nieszawa	a	16,4	25,2	4,4	—	47,1	0,4	—	0,2	0,1	—	6,2
	b	—	38,0	—	3,3	54,2	0,3	—	1,0	3,2	—	—
Płońsk	a	11,7	33,6	—	2,9	47,8	0,3	—	0,9	2,8	—	—
	b	40,2	22,6	—	2,9	31,6	—	0,2	—	1,9	0,6	—
Ciechanów	a	6,6	29,0	2,7	1,1	54,6	1,0	0,2	0,8	4,0	—	—
	b	13,0	26,1	2,4	1,0	49,0	0,9	0,2	0,7	3,6	—	3,1
Strefa wielkiego rolnictwa	a	11,9	28,6	1,9	1,4	51,5	1,2	0,2	0,8	2,4	0,1	—
	b	15,1	26,9	1,8	1,3	48,4	1,1	0,2	0,8	2,2	0,0	2,2
Mława		39,6	29,2	—	4,6	24,0	—	0,9	—	1,5	0,2	—
Sochaczew		16,6	29,0	0,4	1,5	50,4	2,0	—	—	0,1	—	—
Grójec		30,3	30,7	1,7	0,1	33,1	2,3	1,4	—	0,4	—	—
Gostynin i Łowicz		19,8	20,4	0,6	1,2	57,2	0,8	—	—	—	—	—
Pułtusk		36,6	16,1	—	2,8	43,7	—	0,1	—	0,7	0,0	—
Przasnysz		48,1	27,7	—	3,0	20,2	—	0,2	—	0,1	0,7	—
Rawa		25,0	28,4	0,2	1,2	38,3	6,5	0,4	—	—	—	—
Maków		56,4	11,7	—	0,4	28,7	—	1,2	—	1,3	0,3	—
Skierniewice		24,1	32,9	0,4	1,0	38,6	3,0	—	—	—	—	—
Mińsk Mazowiecki		20,0	26,0	1,0	3,6	41,4	3,2	2,4	0,8	1,3	0,3	—
Strefa drobnego rolnictwa		29,5	24,7	0,5	1,9	40,3	1,7	0,7	0,1	0,5	0,1	—
	Warszawa	15,8	53,4	1,2	3,8	16,4	4,3	1,7	1,0	2,1	0,3	—
	Błonie	19,4	49,4	0,3	3,9	23,0	3,1	0,9	—	0,0	—	—
	Radzymin	18,8	37,3	0,6	0,5	35,9	1,7	1,2	1,1	1,6	1,3	—
Region podstołeczny		17,3	49,4	0,9	3,2	21,6	3,5	1,4	0,8	1,5	0,4	—
Województwo	a	20,8	30,9	1,1	2,0	40,6	1,9	0,6	0,5	1,4	0,2	—
	b	21,8	30,2	1,1	1,9	39,8	1,8	0,6	0,5	1,3	0,2	0,8

a — odsetki głosów ważnych.

b — odsetki łącznie wziętych głosów ważnych i unieważnionych.

Źródło: tab. 11.

zmniejszyła się o 3,9 tys., tj o 32,1% ilości z 1928 r. Byłby to wskaźnik niewiele już odbiegający od wskaźnika Centrolewu. Terenem największych wpływów komunistycznych na wsi pozostał pow. warszawski. Tu w gminie Falenica zwiększyła się nawet liczba głosów oddanych na komunistów z 310 do 415. Był to jednak jednostkowy tylko przypadek, wszędzie bowiem działo się inaczej. Np. w gminie Jabłonna, gdzie znajdowała się m.in. huta szkła, liczba głosów spadła z 470 do 54⁶².

Tabela 13

Wyniki głosowania

w aglomeracjach miejskich woj. warszawskiego w wyborach sejmowych w 1930 r.
(w liczbach absolutnych)

Wyszczególnienie	Endecja	Sanacja	Chrześc. Demokr.	PPS d. Fr. Rew.	Centrolew	Komuniści	Monarchiści	Ludowe rozłamowe	Żydowskie	Żyd. prosanac.	Poalej Syjon	Bund	Niemcy
Strefa wielkiego rolnictwa	3 058 (5 258) ^a	21 908	550	2 046	10 529	1 858	114	16	5 275	2 765	548	1 790	(400) ^b
w tym: Płock	(500) ^b	5 244	—	1 122	3 271	529	—	3	1 320	558	82	407	—
strefa drobnego rolnictwa	18 561	31 090	436	3 728	9 123	4 511	227	—	3 887	7 071	285	3 963	—
w tym:													
Mława	2 374	1 851	—	708	316	—	12	—	843	1 163	—	292	—
Łowicz	1 513	3 237	73	206	1 824	358	—	—	—	4	70	27	—
Skierniewice	1 637	3 980	42	131	827	629	—	—	—	—	—	220	—
Pułtusk	1 320	2 931	—	685	249	—	7	—	355	66	—	101	—
region włocł- -kutnowski	6 415	21 545	2 101	541	4 781	6 579	—	3	—	3	617	2 356	(900) ^b
w tym:													
Włocławek	2 884	9 831	1 909	—	806	4 525	—	—	—	2	181	761	(600) ^b
Kutno	1 218	5 482	16	452	1 040	760	—	—	—	—	93	776	—
region podstoł. w tym:	7 519	23 781	713	3 569	3 894	4 235	212	38	2 951	3 871	59	1 561	—
Żyrardów	1 449	5 494	212	1 617	1 151	1 656	—	—	—	301	—	194	—
Pruszków	1 892	4 493	289	511	660	264	71	23	210	93	—	339	—
Grodzisk	787	3 671	35	185	300	420	—	—	—	330	—	122	—
Województwo	35 553 (37 753) ^a	98 324	3 800	9 884	28 327	17 183	553	57	12 113	13 730	1 509	9 670	(1 300) ^b

a — łączna ilość głosów uznanych za ważne i unieważnionych.

b — ilość głosów unieważnionych.

Źródło: zob. tab. 10.

⁶² Sprawozdawczość KPP, powołując się na inne cyfry, przedstawiła wyniki wyborów w okręgu wyborczym nr 2 i nr 12 w pomyślniejszym dla siebie świetle. Podawała, że w okręgu nr 2 zebrała głosów ważnych (łącznie wieś i miasto) 9250 oraz 1200 unieważnionych, podczas gdy pierwszych było 8633, wszystkich unieważnionych

Wyniki głosowania
w aglomeracjach miejskich woj. warszawskiego w wyborach sejmowych 1930 r. (w %/0/0)

Wyszczególnienie		Endecja	Sanacja	Chrześć. Demokr.	PPS d. F. Rew.	Centrolew	Komuniści	Monarchiści	Ludowe rozłamowe	Żydowskie	Żyd. prostanac.	Poalej Syjon	Bund	Niemcy
Strefa wielkiego rolnictwa	a	6,1	43,4	1,1	4,0	20,9	3,7	0,3	0,0	10,4	5,5	1,1	3,5	—
	b	9,9	41,3	1,0	3,9	19,8	3,5	0,2	0,0	9,9	5,3	1,0	3,4	0,8
w tym: Płock	a	—	41,8	—	9,0	26,1	4,2	—	0,0	10,5	4,5	0,7	3,2	—
	b	3,8	40,2	—	8,7	25,1	4,1	—	0,0	10,1	4,3	0,6	3,1	—
Strefa drobnego rolnictwa		22,4	37,5	0,5	4,5	11,0	5,5	0,3	—	4,7	8,5	3,4	1,7	—
w tym: Mława		31,4	24,5	—	9,4	4,2	—	0,1	—	11,1	15,4	—	3,9	—
Łowicz		20,7	44,3	1,0	2,8	25,0	4,9	—	—	—	—	1,0	0,3	—
Skierniewice		22,1	53,1	0,6	1,8	11,0	8,4	—	—	—	0,1	—	2,9	—
Pułtusk		23,1	51,3	—	12,0	4,3	—	0,1	—	6,2	1,2	—	1,8	—
Region włoc.-kutnowski	a	14,3	48,0	4,7	1,2	10,6	14,6	—	0,0	—	0,0	1,4	5,2	—
	b	14,0	47,0	4,6	1,2	10,4	14,4	—	0,0	—	0,0	1,3	5,1	2,0
w tym: Włocławek	a	13,8	47,0	9,1	—	3,9	21,7	—	—	—	0,0	0,9	3,6	—
	b	13,4	45,7	8,9	—	3,8	21,1	—	—	—	0,0	0,8	3,5	2,8
Kutno		12,4	55,7	0,2	4,6	10,6	7,7	—	—	—	—	0,9	7,9	—
Region podstołeczny		14,3	45,4	1,4	6,8	7,4	8,1	0,4	0,1	5,6	7,4	0,1	3,0	—
w tym: Żyrardów		12,0	45,5	1,8	13,4	9,5	13,7	—	—	—	2,5	—	1,6	—
Pruszków		21,4	50,8	3,3	5,8	7,5	3,0	0,7	0,3	2,4	1,0	—	3,8	—
Grodzisk		13,5	62,7	0,6	3,2	5,1	7,2	—	—	—	5,6	—	2,1	—
Województwo	a	15,4	42,6	1,6	4,3	12,3	7,4	0,3	0,0	5,3	6,0	0,6	4,2	—
	b	16,1	42,0	1,6	4,2	12,1	7,3	0,3	0,0	5,2	5,9	0,6	4,1	0,6

a — odsetki głosów ważnych.

b — odsetki łącznie wziętych głosów ważnych i unieważnionych.

Podstawa obliczeń: tab. 13.

Znamienne było niepowodzenie dywersyjnych list prorządowych. Najpoważniejsza z nich, PPSdFR, zebrała wprawdzie pokaźną ilość 12,9 tys. głosów, zatem o 0,6 tys. nawet więcej niż komuniści, jednak stanowiło to zaledwie 7,1% głosów uzyskanych w 1928 r. na wsi przez PPS przed rozłamem. Zupełnie zaś nikłą wielkością były owe 3,1 tys. głosów oddanych na rozłamowe listy ludowców.

Za listami mniejszości narodowych opowiedziało się 18,8 tys. wyborców, tj. o 21,5 tys. mniej niż poprzednio. Naczelną przyczyną tego było rozbitcie dawnego Bloku Mniejszości Narodowych, na skutek czego zmniejszyły się szanse uzyskania mandatów poselskich przez odrębne listy żydowskie i niemieckie. W tej sytuacji zapewne część wyborców obu tych narodowości, przede wszystkim Niemcy, nie wzięła udziału w głosowaniu.

zaś 1701; w okręgu nr 12 przypisywała sobie uzyskanie 9415 głosów zamiast 9038. Sprawozdanie z akcji wyborczej 1930 r., k. 10, CA KC PZPR, zesp. KPP, 158/XII—23, t. 7.

Jakaś część poparła chyba listę BBWR, który bezpośrednio zabiegał o głosy mniejszościowe. Ze współzawodniczących ze sobą czterech list żydowskich nieznaczny przyrost 0,2 tys. głosów osiągnęła prorządowa. Również monarchiści spadli do rzędu niewielkiej grupki.

Wymowa wyników głosowania w wiejskim środowisku polskim była dość jednoznaczna, sygnalizowała mianowicie dwa zjawiska: proces obojętnienia politycznego i przesuwanie się nastrojów na prawo. Pierwsze zjawisko sprzężone było z umocnieniem się dyktatorskich metod rządzenia. Wobec bezwzględności rządu i podległej mu administracji, po raz pierwszy od momentu odzyskania niepodległości szerokie masy zaczęły tracić wiarę w skuteczność kartki wyborczej jako sposobu wpływania na kierunek czy skład rządu. Było to ciosem przede wszystkim dla ugrupowań umiarkowanej lewicy, głównych propagatorów siły owej kartki. Ponadto przeciwko tym ugrupowaniom była głównie skierowana propaganda obozu rządowego, ostro je atakowała, a równocześnie na wszelkie sposoby ośmieszała. Toteż poniosły one największe straty. Rewolucyjna lewica okazała się niezdolna do przechwycenia nastrojów utraty zaufania do systemu parlamentarnego. Złożyło się na to wiele przyczyn, wśród których represje policyjne chyba nie były momentem decydującym.

Z tej generalnej sytuacji największe korzyści wyciągał dla siebie obóz prorządowy, głównie BBWR. Nieskuteczność kilkuletniej walki z nim naprowadziła licznych wyborców na myśl, że jedynie przechylenie na jego korzyść szali w walce wyborczej może zakończyć ów uciążliwy kryzys czy impas polityczny, w jakim kraj się znalazł, zarazem zaś przynieść im określone korzyści czy przynajmniej uwolnić od szykan administracyjnych. Postawy takie prawdopodobnie powszechniejsze były wśród wiejskiej ludności nierolniczej niż wśród rolniczej. Do poparcia listy prorządowej skłaniać mogła również sytuacja międzynarodowa. Świeże zagrożenie zachodnich granic Polski przez rosnący w siłę rewizjonizm niemiecki łatwo sugerowało myśl o potrzebie skupienia się w takiej chwili wokół rządu. W ostatecznym rachunku poparła tu wieś listę BBWR w mniejszym stopniu niż w pozostałych województwach Polski Centralnej⁶³.

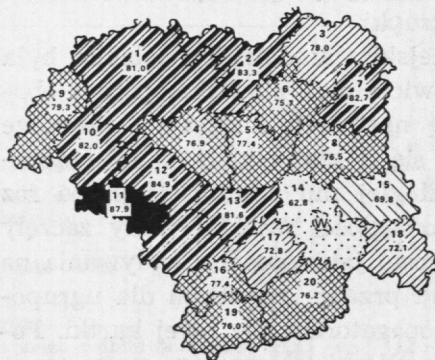
Drugim beneficjentem sytuacji okazała się nacjonalistyczna prawica. Na jej stronę przeszła część chłopstwa, nadal przeciwnego sanacji, lecz rozczarowanego niekonsekwencją, z jaką Centrolew zwalczał obóz rządowy. Zresztą na najpotężniejszych stronnictwach Centrolewu ciążył, teraz z różnych stron przypominany, grzech współudziału w zamachu majowym, któ-

⁶³ Przeprowadzenie ściślejszych w tej sprawie obliczeń jest niemożliwe bez konkretnego rozszyfrowania liczby 235,4 tys. głosów unieważnionych na terenach wiejskich czterech pozostałych województw Polski Centralnej, czego dotąd nie uczyniono. W związku z tym względną siłę BBWR można zmierzyć obliczając wskaźnik stosunku głosów BBWR do wszystkich głosów oddanych (ważnych i unieważnionych). Dla woj. warszawskiego wynosi on 29,5%, dla pozostałych — 35,4%.

TERENY WIEJSKIE

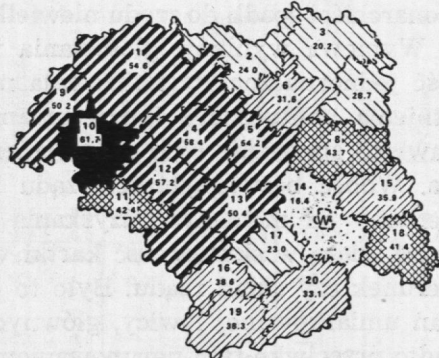
Frekwencja wyborcza

Frekwencja w odsetkach

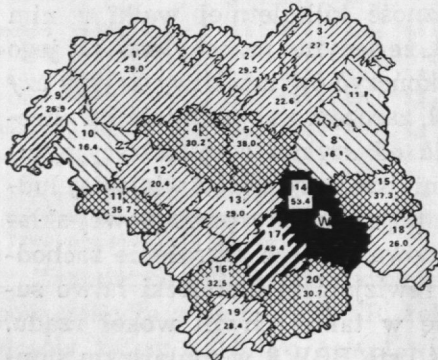
Centrolew

Odsetki głosów oddanych na listę

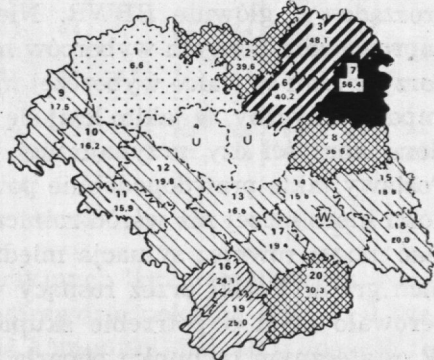
Sanacja

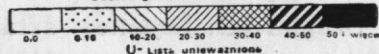
Odsetek: głosów oddanych na listę

Endecja

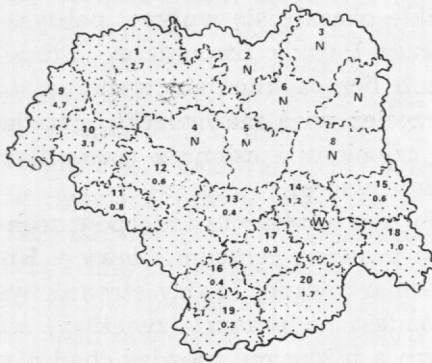

Odsetki głosów oddanych na listę

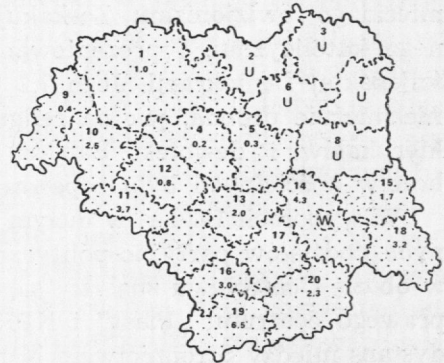
Ryc. 2. Objaśnienie znaków — cyframi podanymi tłustą czcionką oznaczono powiaty: 1 — lipnowski, rypiński i sierpecki, 2 — mławski, 3 — przasnyski, 4 — płocki, 5 — płoński, 6 — ciechanowski, 7 — makowski, 8 — pułtuski, 9 — nieszawski, 10 — włocławski, 11 — kutnowski, 12 — gostyniński i łowicki, 13 — sochaczewski,

Chadecja

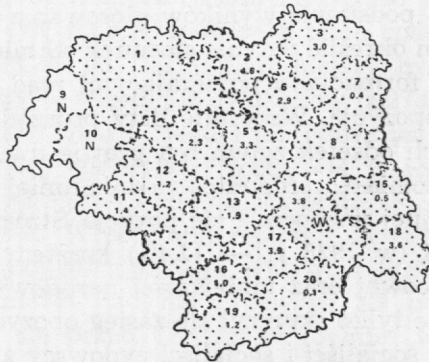
Odsetki głosów oddanych na listę
 0.0 0.10
 N - Lista nie zgłoszona

Komuniści

Odsetki głosów oddanych na listę
 0.0 0.10
 U - Lista unieważniona

PPS d. Frakcja Rewolucyjna

Odsetki głosów oddanych na listę
 0.0 0.10
 N - Lista nie zgłoszona

14 — warszawski, 15 — radzyński, 16 — skierniewicki, 17 — błoński, 18 — mińsko-mazowiecki, 19 — rawski, 20 — grójecki

W — teren miasta stołecznego Warszawy (nie objęty rozprawą)

Cyfry podane kursywą oznaczają odsetki

ry dał wszak początek rządów sanacyjnym. Stronnictwo Narodowe było od tego grzechu wolne. Ono też, jako tradycyjny przeciwnik Niemiec, zbijało kapitał polityczny na fali protestów przeciw nowym zakusom niemieckiego rewizjonizmu. Zaskakująco nikłe okazały się wpływy politycznego katolicyzmu, reprezentowanego przez Polskie Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji. Jego 7,2 tys. osób licząca klientela wyborcza to niezmiernie drobna, jak na religijną przecież wieś mazowiecką, garstka klerykałów i dewotek. Samych tylko członków i członkiń rozmaitych bractw kościelnych było zapewne znacznie więcej.

W wyborach 1930 r. w dużym stopniu uległy zatarciu linie powszechnych podziałów partyjno-politycznych na prawicę, centrum i lewicę. Np. w obozie Centrolewu znalazły się obok umiarkowanej lewicy stronnictwa prawego centrum: „Piast” i NPR. Natomiast na prawicy zwiększył się dystans między Stronnictwem Narodowym a bliską mu niegdyś chadecją. Główny front walki wyborczej przebiegał nie według linii podziału prawica — lewica, lecz rząd — opozycja, przy czym po każdej stronie znajdowały się grupy zdecydowanie prawicowe i zachowawcze obok grup przynajmniej subiektywnie lewicowych. Również podziały narodowościowe przestały się pokrywać z podziałami partyjno-politycznymi, gdyż lista BBWR zabiegała ze skutkiem o głosy również wyborców niepolskich. To też odmiennie niż na podstawie wyników głosowania w 1928 r. przejrzystość dał się tym razem określić jedynie stosunek sił między łącznie potraktowanymi wszelkimi formacjami popierającymi rząd a różnorodną i wewnętrznie skłóconą opozycją. Wszystkie listy prorządowe skupiły łącznie 33,4% wyborców⁶⁴, ich odsetek zatem był prawie dwukrotnie wyższy niż w 1928 r. (17,5%). Natomiast wśród odpowiednio mniej licznej niż poprzednio klienteli opozycyjnej wzmocniła się pozycja Stronnictwa Narodowego z jego 21,8% głosami (w 1928 r. — 12,4%) kosztem opozycji centrowej i umiarkowanej lewicowej oraz mniejszości narodowych (spadek z 68,0% do 42,9%). Nieznacznie tylko skurczył się zasięg opozycji wyraźnie lewicowej (KPP, niezależni socjaliści i socjaliści żydowscy z 2,1% do 1,9%).

Większe niż na wsi poczyniła sanacyjna lista BBWR postępy na terenach miejskich. Jej wpływy, mierzone odsetkiem oddanych na nią głosów, wzrosły z 22,2% do 42,0% (wskaźnik 1,90). Odmiennie też niż na wsi używała względną większość we wszystkich regionach ekonomicznych i większych miejscowościach, z wyjątkiem Mławy, zaś w Grodzisku, Kutnie, Skierniewicach, Pułtusku i Pruszkowie również i absolutną większość. Niewielkie natomiast postępy poczyniła endecja, odsetek oddanych na nią głosów wzrósł z 13,7% do 16,1% (wskaźnik 1,18), przyrost zaś liczby głosów

⁶⁴ Jeśli weźmie się pod uwagę około 16,0 tys. głosów oddanych na rozmaite listy opozycyjne, a unieważnionych ze względów formalnych, wówczas odsetek opowiadających się za listami prorządowymi nieznacznie się zmniejszy — do 32,6%.

wyrażał się 5,5 tys., co równało się 17,2% stanu z 1928 r. (na wsi 63,2%)⁶⁵. Z większych miejscowości w jednej tylko Mławie wysunęła się na pierwsze miejsce dzięki zebranych tu 31,4% głosom. W regionie podstołecznym zasięg wpływów obozu nacjonalistycznego cofnął się 0,2 punktu, w tym w Pruszkowie o 1,3 punktu i w Grodzisku o 1,1 punktu. Dziesięciokrotnie mniej od endecji głosów zebrała chadecja (3,8 tys.; 1,6%). Jedynym większym miastem, w którym rozporządzała względnie poważniejszymi wpływami, był Włocławek (8,9). Stosunek sił nacjonalizmu i klerykalizmu był w miastach prawie trzykrotnie pomyślniejszy dla drugiego (10 : 1) aniżeli na wsi (28 : 1). Do pewnego stopnia zawdzięczała chadecja swoją względnie silniejszą pozycję w aglomeracjach miejskich swoim wpływom w klasie robotniczej. Punktem oparcia wśród niej były chrześcijańskie związki zawodowe, z całej Polski Centralnej najbardziej rozbudowane właśnie w woj. warszawskim. Pomyślniejsza tu dla BBWR niż na wsi proporcja sił w zestawieniu ze Stronnictwem Narodowym i ChD wskazywała na zwiększające się poparcie drobnomieszczaństwa miejskiego dla obozu rządowego. Obóz ten zdołał teraz również bezpośrednio pozyskać dla siebie — jak można sądzić z wyników osiągniętych przez Centrolew — pewne odłamy robotnicze. Jeśli w 1928 r. na PPS głosowało 50,5 tys. wyborców, na ugrupowania ludowe zaś, bez Piasta, 2,2 tys., to w 1930 r. na listę Centrolewu tylko 28,3 tys. osób. Odpowiadał temu spadek zasięgu wpływów tego ostatniego z 22,2% do 12,1%. Najmniejszy był w strefie wielkiego rolnictwa, największy — więcej niż dwukrotny (z 27,6% do 11,0%) — w strefie drobnego rolnictwa. Ani w jednej miejscowości nie zdołano zachować poprzedniej względnej większości. Wszystkie stracone przez PPS głosy w strefie wielkiego rolnictwa i niemal wszystkie w regionie podstołecznym przechwyciła PPSdFR. W ostatnim regionie niemal dorównywała macierzystej partii pod względem zasięgu wpływów (6,8% i 7,4%), w Żyrardowie zaś uzyskała nawet nad nią przewagę 3,9 punktu (13,4% i 9,5%). PPSdFR wysunęła się przed Centrolew również w Mławie i Pułtusk. Wyniki osiągnięte przez tę partię świadczyły, że nawet część robotników, sprzeciwiających się opozycyjnej wobec rządu polityce, pozostawała — przynajmniej we własnym przeświadczeniu — wierna socjalizmowi.

Spadek głosów komunistycznych w miastach z 20,7 tys. do 17,2 tys. (wskaźnik 0,83) był w liczbach względnych znacznie mniejszy od strat Centrolewu⁶⁶. Nie da się ustalić, w jakim stopniu towarzyszyły temu zmiany w narodowościowym składzie komunistycznej klienteli wyborczej. Ko-

⁶⁵ Dla okręgów, w których wyniki głosowania w 1928 i 1930 r. są w pełni porównywalne (okręgi wyborcze nr nr 2, 8, 11 i 12), przyrost głosów w 1930 r. wynosił tylko 8,8%.

⁶⁶ Na ściśle porównywalnych terenach spadek głosów wynosił 20,9%, był zatem nadal znacznie niższy niż w Centrolewie (49,3%).

Zmiany ilości głosów oddanych na poszczególne listy na terenach wiejskich

LISTY			Strefa wielkiego rolnictwa				Strefa drobnego rolnictwa	
1922	1928	1930	1922—1928		1928—1930		1922—1928	
			Ilość	%	Ilość	%	Ilość	%
ChZJN	Endecja		+ 77 372	- 77,2	+ 15 053	65,7	- 77 531	- 61,7
	—	ChD	—	—	+ 4 509	—	—	—
	Monarchiści		+ 990	—	— 860	- 86,9	+ 4 708	—
Unia	Sanacja		+ 32 242	—	+ 35 246	+ 108,4	+ 39 692	—
NZL	—	—	- 7 422	- 100,0	—	—	- 6 227	- 100,0
PSL „Piast” ^a	—	—	+ 2 207	+ 11,9	—	—	- 23 946	- 52,8
PSL „Wyzwol.”	—	—	+ 20 897	+ 50,7	—	—	+ 22 200	+ 34,2
ChSR	—	—	- 153	- 38,8	—	—	+ 2 416	+ 156,0
—	SCH	Centrolew	- 9 410	—	- 69 231	- 36,2	+ 47 354	—
NPR	—	—	- 502	- 100,0	—	—	- 471	- 100,0
—	PPS	—	+ 46 624	+ 93,0	—	—	+ 22 166	+ 65,8
—	Zj. Roln.	—	+ 1 944	—	—	—	—	—
—	—	Lud. rozł.	—	—	+ 1 922	+ 100,0	—	—
—	—	PPS	—	—	+ 3 375	—	—	—
ZPMiW	Komunistyczne	dFR	—	—	—	—	—	—
			+ 3 060	+ 591,9	- 833	- 23,3	+ 3 376	+ 525,9
Mniejszości narodowe ^b			+ 316	+ 1,4	+ 10 834	48,1	- 1 369	- 10,0
—	Luźne		- 36	- 75,0	- 12	- 100,0	+ 345	+ 230,0
	Głosów uwzględnionych		+ 32 205	+ 13,3	- 21 665	- 7,9	+ 32 713	+ 11,2
	Głosujących		+ 32 491	+ 13,4	- 20 161	- 7,3	+ 34 527	+ 11,8
	Uprawnionych		+ 25 550	+ 8,9	+ 5 281	+ 1,7	+ 26 511	+ 7,5

a — łącznie z chadecją.

b — łącznie z żydowskimi socjalistami.

Przyrost (+); ubytek (-).

Odsetki obliczono w stosunku do ilości głosów w poprzednich wyborach.

muniści zdołali zachować niemal w nie zmienionym stanie pozycję drugiego pod względem liczby głosów ugrupowania we Włocławku. Legalną zaś tym razem lista osiągnęła przewagę nad PPS w Żyrardowie i Grodzisku. W pierwszym z nich zajęła ponadto drugie miejsce po BBWR.

Spośród list żydowskich straty rzędu 4,0 tys. głosów (22,5% stanu z 1928 r.) poniosła lista prosanacyjna, za Poalej Syjon Lewicą zaś opowiedziało się 1,5 tys. wyborców w miejsce 3,4 tys. w 1928 r. Natomiast lista Bloku Lewicy Socjalistycznej, w którym pierwsze skrzyppce odgrywał Bund, znalazła sobie 9,8 tys. zwolenników (w 1928 r. sam Bund — 7,6 tys.), co oznaczało poparcie ze strony 4,1% głosujących (1928 r. Bund — 3,2%). Ten wyjątkowy dla wyborów 1930 r. sukces sił lewicowych wynikał z udziału w Bloku Niezależnej Socjalistycznej Partii Pracy. Otwierało to bowiem możliwość głosowania na listę Bloku również robotnikom polskim, nie tylko członkom NSPP, lecz również niektórym sympatykom PPS, którzy nie mogli pogodzić się z myślą oddania głosu na listę Centrolewu,

Tabela 15

woj. warszawskiego w wyborach sejmowych w 1922, 1928 i 1930 r.

Strefa drobnego rolnictwa		Region podstołeczny				Województwo			
1928—1930		1922—1928		1928—1930		1922—1928		1928—1930	
Ilość	%	Ilość	%	Ilość	%	Ilość	%	Ilość	%
+ 38 319	+ 79,1	- 35 416	- 65,6	+ 3 248	+ 17,5	- 190 319	- 68,0	+ 56 620	+ 63,2
+ 1 539	—	—	—	+ 1 090	—	—	—	+ 7 138	—
4 360	- 92,6	—	+ —	+ 555	—	+ 5 698	—	- 4 665	- 81,9
+ 32 387	+ 80,9	+ 43 762	—	+ 18 387	+ 41,7	+ 115 696	—	+ 86 020	+ 73,8
—	—	- 1 700	- 100,0	—	—	- 15 349	- 100,0	—	—
—	—	- 11 130	- 73,9	—	—	- 32 870	- 41,6	—	—
—	—	+ 5 462	+ 84,5	—	—	+ 48 559	+ 43,3	—	—
—	—	+ 2 119	—	—	—	+ 4 382	+ 221,6	—	—
- 97 360	- 45,3	+ 17 485	—	- 22 454	- 45,1	+ 74 249	—	- 187 101	- 41,4
—	—	- 431	- 100,0	—	—	- 1 404	- 100,0	—	—
—	—	+ 360	+ 2,6	—	—	- 69 150	- 70,8	—	—
—	—	—	—	—	—	+ 1 944	—	—	—
+ 223	—	—	—	+ 977	—	—	—	+ 3 122	—
+ 5 423	—	—	—	+ 4 066	—	—	—	+ 12 864	—
+ 1 056	+ 26,3	+ 5 669	+ 518,1	- 2 336	- 34,5	+ 12 106	+ 536,4	- 2 113	- 14,7
- 8 904	- 72,4	+ 276	+ 5,3	- 1 838	- 33,4	- 777	- 1,9	- 21 476	- 53,2
- 495	- 100,0	- 40	- 100,0	—	—	+ 269	+ 113,0	- 507	- 100,0
- 32 172	- 9,9	+ 26 416	+ 26,9	+ 1 695	+ 1,4	+ 91 334	+ 14,5	- 52 142	- 7,1
- 23 382	- 7,1	+ 26 152	+ 26,2	+ 2 101	+ 1,7	+ 93 170	+ 14,7	- 41 442	+ 5,7
+ 5 332	+ 1,4	+ 31 918	+ 24,6	+ 31 611	+ 19,6	+ 83 979	+ 10,9	+ 42 224	+ 5,0

Zróżdła: tab. 5 i 11; L. Hass, Wpływy ugrupowań politycznych wśród ludności woj. warszawskiego w latach 1919—1922 (w świetle wyborów sejmowych), „Rocznik Mazowiecki”, t. IV, 1972, s. 140 oraz tenże, Wpływy ugrupowań politycznych wśród ludności województwa warszawskiego w drugiej połowie lat 20-ych (w świetle wyborów sejmowych), tamże, t. V, 1974, s. 334.

z której kandydowali przedstawiciele mało dla nich sympatycznego „Piaśta” i NPR.

W miastach zatem skupił obóz rządowy na swoich listach absolutną większość głosujących (52,4%), tj. o 18,9 punktu więcej niż na wsi i o 21,3 punktu więcej niż w 1928 r. W obrębie zaś opozycji znacznie silniejszą niż na wsi pozycję zajmowało Stronnictwo Narodowe oraz opozycja socjalistyczna (KPP i żydowskie ugrupowania socjalistyczne). Na 1000 zwolenników nacjonalizmu polskiego przypadało tu 1207 sympatyków Centrolewu i chadecji oraz 751 opozycji socjalistycznej, natomiast na wsi odpowiednio 1969 i 90.

Najogólniej biorąc, wybory 1930 r. zasygnalizowały rozpoczynający się proces obojętnienia politycznego mas, proces w danych warunkach szczególnie dla wszystkich sił postępu groźny, gdyż równolegle do niego rozwijała się ofensywa nacjonalistycznej prawicy.

Zmiany ilości głosów oddanych na poszczególne listy w aglomeracjach miejskich

LISTY			Strefa wielkiego rolnictwa				Strefa drobnego rolnictwa			
1922	1928	1930	1922—1928		1928—1930		1922—1928		1928—1930	
			Ilość	%	Ilość	%	Ilość	%	Ilość	%
ChZJN	Endecja		- 12 382		+ 1 316	+ 20,0	- 14 236		+ 2 052	+ 12,4
	Chadecja		+ 3 316	- 47,8	- 2 766	- 83,4	+ 1 202	- 42,4	- 766	- 63,7
	Monarchiści		+ 936		- 822	- 87,8	+ 1 888		- 1 661	- 88,0
Unia	Sanacja		+ 12 607		+ 8 865	+ 68,0	+ 12 613		+ 18 195	+ 141,1
NZL			- 1 034	- 100,0			- 736	- 100,0		
Ludowcy ^a			+ 115	+ 32,1			+ 488	+ 58,2		
NPR		Centrolew	- 362	- 100,0	- 2 372	- 18,4	- 484	- 100,0	- 13 654	- 59,9
PPS			+ 6 645	+ 114,9			+ 13 206	+ 160,2		
		PPSdFR			+ 2 046				+ 3 728	
ZPMiW	Komunistyczne		+ 1 943	+ 208,2	- 1 018		+ 4 186	+ 327,0	- 955	- 17,5
	Mniejszości narodowe		+ 1 047	+ 8,6	- 4 758	- 34,6	- 3 962	- 169,8	- 8 412	- 43,4
Bund			+ 632	+ 82,2	+ 389	+ 27,8	+ 415	+ 19,3	+ 1 403	+ 54,8
Poalej Syjon			+ 414	+ 122,8	- 203	- 27,0	+ 1 496	+ 984,2	- 1 363	- 82,7
Luźne ^b					+ 16		+ 1 241		- 1 251	- 100,0
	Głosów uwzględnionych		+ 13 877	+ 33,7	- 1 939	- 3,5	+ 17 317	+ 25,4	- 2 684	- 3,1
	Głosujących		+ 13 892	+ 33,7	- 1 336	- 2,4	+ 17 507	+ 25,6	- 119	- 0,1
	Uprawnionych		+ 10 506	+ 19,4	+ 2 814	+ 4,4	+ 18 782	+ 22,1	+ 4 579	+ 4,4

a — łącznie wzięte listy PSL „Wyzwolenie”, ChSR, Sch i „Zjednoczenie Rolników”.

b — w 1930 r. ludowe listy rozłamowe.

Zródła: tab. 8 i 13; L. Hass, Wpływy ugrupowań politycznych wśród ludności woj. warszawskiego w latach 1919—1922 (W świetle wyborów sejmowych), w: „Rocznik Mazowiecki”,

Tabela 16

woj. warszawskiego w wyborach sejmowych w 1922, 1928 i 1930 r.

Region włocławsko-kutnowski				Region podstołeczny				Województwo			
1922—1928		1928—1930		1922—1928		1928—1930		1922—1928		1928—1930	
Ilość	%	Ilość	%	Ilość	%	Ilość	%	Ilość	%	Ilość	%
- 16 031		+ 4 390	+ 216,8	- 9 908		+ 403	+ 5,7	- 52 557		+ 5 529	+ 17,2
+ 6 991	- 50,1	- 4 890	- 69,9	+ 1 814	- 47,5	- 1 101	- 60,7	+ 13 323	- 46,3	- 9 523	- 71,5
-		-		-		+ 212		+ 2 824		- 2 271	
+ 9 637		+ 11 914	+ 123,7	+ 15 967		+ 7 335	+ 44,6	+ 50 818		+ 46 309	+ 89,0
- 821	- 100,0	-		- 490	- 100,0	-		+ 3 081	- 100,0	-	
- 1 326	- 94,9	-		+ 17	+ 4,8	-		- 706	- 23,9	-	
- 178	- 100,0	- 3 168	- 39,9	- 1 295	- 100,0	- 5 209	- 57,2	- 2 319	- 100,0	- 24 403	- 46,3
+ 1 617	+ 25,8	-		+ 223	+ 2,6	-		+ 21 691	+ 75,3	-	
-		+ 541		-		+ 3 569		-		+ 9 884	
+ 7 040		- 705	- 9,7	+ 3 544	+ 224,9	- 885	- 17,3	+ 16 713	+ 44,4	- 3 563	- 17,2
- 10	- 0,1	- 6 723	- 88,2	- 741	- 8,5	- 1 126	- 14,2	- 3 666	- 7,1	- 21 019	- 46,3
+ 856	+ 55,7	- 38	- 1,6	+ 484	+ 67,2	+ 357	+ 29,7	+ 2 387	+ 46,2	+ 2 111	+ 27,9
+ 261	+ 56,3	- 108	- 14,9	+ 295		- 240	- 80,3	+ 2 466	+ 257,7	- 1 914	- 55,9
+ 127		- 124	- 97,6	- 11	- 100,0	+ 38		+ 1 357		- 1 321	- 95,9
+ 8 157	+ 22,3	+ 1 089	- 2,4	- 9 899	+ 25,3	+ 3 353	+ 6,8	+ 49 250	+ 26,6	- 181	- 0,1
+ 8 143	+ 22,1	+ 1 364	+ 3,0	+ 9 901	+ 25,0	+ 3 641	+ 7,4	+ 49 443	+ 26,6	+ 3 550	+ 1,5
+ 9 030	+ 19,3	+ 6 609	+ 11,8	+ 14 108	+ 27,8	+ 8 745	+ 13,5	+ 52 426	+ 22,2	+ 22 747	+ 7,9

t. IV, 1972, s. 149 oraz tenże, Wpływy ugrupowań politycznych wśród ludności województwa warszawskiego w drugiej połowie lat 20-ych (w świetle wyborów sejmowych), tamże, t. V, 1974, s. 334.

Przyrost (+); ubytek (-).

Odsetki obliczono w stosunku do ilości głosów w poprzednich wyborach.